

## РОЗДІЛ 6.

### РОЗБУДОВА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ, ЯК СКЛADOVA ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

З початку широкомасштабного вторгнення росії в Україну поняття безпеки стало одним з ключових для організації життя окремої людини, установи, закладу, організації та суспільства в цілому. Це пов'язано з ризиком захоплення нових територій, перебування певних частин України під тимчасовою окупацією, загрозою ракетних обстрілів навіть найвіддаленіших регіонів країни. У такому контексті **безпека** розглядається як сукупність певних умов, що дозволяють зберегти життя і здоров'я людини. З нашої точки зору таке визначення відображає лише одну із складових вказаного поняття, а саме - статичну безпеку. У своєму дослідженні ми виходимо за межі звуженого розуміння безпеки та визначаємо її як комплексне поняття, що складається з трьох рівнозначних складових: статичної, динамічної та процесуальної безпеки.

Актуальність поняття безпеки зумовлена тим, що в умовах військової агресії українське суспільство може стикнутися з усіма видами небезпеки (загроз), а саме: природними; техногенними; соціально-політичними; та комбінованими [2].

В 2020 році фахівцями Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні було проведено дослідження «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ: оцінка та очікування мешканців та мешканок чотирьох областей України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської)». У цьому дослідженні «сконструйовано» модель безпеки людини, складену самими жителями України, яка описує їх розуміння цієї не зовсім простої, але фундаментальної і важливої для кожного категорії. На думку учасників дослідження модель безпеки людини містить такі компоненти: 1) фінансова безпека; 2) фізична безпека (з акцентом на захисті від насильства в повсякденному житті); 3) наявність якісних, гарантованих та доступних медичних послуг; 4) свобода висловлювань та захист від переслідувань за політичну чи громадянську позицію; 5) свобода переміщень (яка розуміється радше як можливість спокійно пересуватися у власному населеному пункті без страху нападу чи агресії); 6) повноцінна робота правоохоронної системи; 7) можливість захисту честі та гідності; 8) наявність повноцінних державних сервісів із різних аспектів життя; 9) захист від зовнішньої агресії, контроль за обігом зброї; 10) психічна безпека та «право на майбутнє» (йдеться про можливість більш широкого горизонту планування) [1].

У довоєнний час поняття безпеки найчастіше пов'язували з функціями установ виконання покарань, поліції, ДСНС, військових і рідше з діяльністю комунальних підприємств та інституцій, громад, в тому числі - закладів освіти.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що стосовно системи освіти поняття безпеки залишається науково не обґрунтованим та штучно звужується до однієї із складових – статичної безпеки, показниками якої є наявність в закладі освіти укриття чи бомбосховища. Водночас впровадження реформи «Нова українська школа» передбачає створення **безпечного** освітнього середовища. При цьому визначаються наступні складники безпечного освітнього простору: **екологічний, психологічний та інформаційний**.

За результатами аналізу інтернет видань нами було встановлено, що відносно системи освіти поняття безпеки розглядається як: «мінна безпека», «безпека під час коронавірусу», «пожежна безпека», «безпека в інтернеті», «профілактика булінгу», «безпека під час ядерного вибуху», «поводження з вибухонебезпечними предметами», «психологічна безпека». З урахуванням викликів пов'язаних з війною, на керівників закладів освіти покладено забезпечення безумовного переривання освітнього процесу у разі включення сигналу «Повітряна тривога» або інших сигналів оповіщення. Вказана норма передбачає перехід від «статичної безпеки» до «процесуальної» в частині розробки алгоритмів дій, визначені напрямів руху дітей, класів «до» та «від» сховища, дій педагогів під час атипових ситуацій, наприклад, прояву у дитини панічної атаки, істерики чи страху. У нашому розумінні безпека в закладі освіти (класі, групі, педагогічному колективі) є комплексним поняттям що включає **статичну** (заходи з фізичної безпеки: наявність вогнегасників, обладнані запасні виходи, бомбосховища чи укриття тощо), **динамічну** (певний тип позитивних, доброзичливих, підтримуючих стосунків між учнями, вчителями та представниками адміністрації, батьками; атмосфера що сприяє розвитку, прояву кожної особистості, участь в спільному житті закладу освіти) та **процесуальну** (навчання учнів і вчителів, розробка стандартів безпеки, алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях, забезпечення систематичного аналізу та оцінки стану безпеки в закладі освіти).

Лаура Кікас, Жан-Філіп Купманш, Генрік Ліндерборг та Уле Стагеберг вказують, що передумовою впровадження динамічної безпеки є спеціально організоване навчання, що спрямоване на формування нового мислення та культури. На їх думку налагодження динамічної безпеки є постійним явищем і потребує включення всіх учасників життєдіяльності закладу чи установи. *«Для того, щоб впровадити практики динамічної безпеки, необхідно, щоб вони*

*стали частиною культури та щоб їх просуvalи всі суб'єкти всередині організації. Незважаючи на те, що головна відповідальність за розвиток та зміни лежить на уповноваженому органі та керівництві організації, історія показує, що культурні зміни відбуваються лише тоді, коли люди беруть відповідальність за зміни на себе. Для цього потрібно, щоб організація та персонал побачили переваги змін. Цей процес може бути непростим – особливо, якщо організація застрягла в старих традиціях» [9, с. 5].*

Впровадження елементів **динамічної** безпеки вимагає формування у педагогічних працівників готовності та певних змін на рівні культури, філософії та ставлення до життєдіяльності закладу освіти. Культурні зміни та професійне позиціонування персоналу мають пройти складний шлях. Незалежно від того, наскільки якісно написано правило, його можуть висміювати, ігнорувати та чинити йому опір. Динамічна і процесуальна безпека пов'язані з поняттям «культура закладу» який визначає той особливий тип взаємин всіх учасників, що призводить до відчуття безпеки та комфорту, сприяє позитивній атмосфері, продукує конструктивні міжособистісні зв'язки. Як вказують автори посібника для теренерів з динамічної безпеки: «*Сприяння хорошій комунікації на всіх рівнях, вертикально і горизонтально...є життєво важливим, а динамічна безпека є обов'язком кожного, незалежно від його ролі чи досвіду*» [10, с. 99].

Ми визначаємо що, впровадження динамічної безпеки в школі це не одномоментне адміністративне рішення (наказ чи розпорядження), а пролонгований у часі процес, який передбачає ступеневе залучення учнів, вчителів, батьків та представників адміністрації, а також їх обов'язкове навчання. В останній період спостерігаються нові тенденції щодо організації і проведення тренінгів. Для більшості психологів стандартний тренінг - це 8-ми годинний захід для 15-20 учасників, що передбачає знайомство, інтерактивні вправи, перерви, прийняття правил, збір очікувань, підведення підсумків та інші складові. Водночас такий тренінг передбачає також відрив вчителя від роботи на цілий день. В умовах COVID 19 та війни ми стикнулися з новою реальністю, яка фактично унеможлиблює проведення тренінгу у форматі офлайн із залученням учасників на повний робочий день. Гейр Йенсен, міжнародний експерт Проекту NORLAU, зауважив, що іноді 15 хвилинний тренінг під час обіду має більше користі та сенсу, аніж робота протягом цілого дня. «Це не вимагає заміни працівника, не втомлює персонал і приносить певний результат за умови систематичного проведення таких заходів», - підсумував він. Отже, в українських реаліях психологи системи освіти мають переглянути бачення самого тренінгу та стати більш гнучкими у цьому питанні,

особливо щодо роботи з вчителями. Професор та кризовий педагог Гаральд Каруц (Німеччина), вказує на те, що під час війни традиційні форми навчання та роботи можуть не спрацювати, а тому потребують змін. В умовах війни школи вимушені постійно змінювати формат роботи від очного до дистанційного або змішаного, навіть протягом одного дня. У більшості випадків це унеможлиблює проведення тривалого тренінгу. Саме тому, враховуючи такі обставини, психолог може використати 15-20 хвилин під час наради при директорові для обговорення питань динамічної безпеки. Важливо вести протоколювання (відеозапис) і робити його доступним для перегляду вчителями у період між сесіями. Навчання педагогів з питань безпеки має відбуватися на постійній основі, протягом усього навчального року. Динамічну безпеку слід будувати та підтримувати щодня. Для того, щоб змінити цю культуру (або будь-яку культуру), організація повинна працювати над формуванням нових практик та мислення. Існуюча культура у першу чергу проявляється через поведінку та практики [9, с. 6].

З нашої точки зору поняття динамічної безпеки виходить за межі сукупності певних правил чи інструкцій і являє собою *певний тип культури, мислення та філософії*, що приймається та підтримується в закладі освіти через системне обговорення, аналіз поточної ситуації та актуальних потреб. Стандарти динамічної безпеки визначаються нами як філософсько-культурні та ціннісні критерії, що набувають індивідуальних рис, відповідних конкретному навчальному закладу освіти.

Розглянемо кілька практичних інструментів розбудови динамічної безпеки в закладі освіти, які були нами апробовані в ході експериментальної роботи.

#### 1. Групове обговорення.

Враховуючи модель потреб людей, котрі перебувають у кризовій ситуації С. Хобфолла, можна розпочати з групового обговорення поняття «безпека» як такого. Для цього запропонуйте педагогам написати 5 критеріїв власної безпеки; «Для кожного з нас поняття «безпека» та її показники є досить індивідуальними. Для когось це наявність укриття, для інших – відчуття рідних поруч. Запишіть 5 критеріїв, показників вашої безпеки». Запропонуйте педагогам висловитися по черзі та зачитати ознаки. Запишіть на фліпчарті ті, які виявляться найбільш спільними. Підведіть підсумок, що для людини безпека є досить відносним та індивідуальним поняттям і буде відрізнятися залежно від тих умов та обставин (наприклад інтенсивності обстрілів) у яких перебуває людина. У другій частині вправи запропонуйте визначити, як війна

вплинула на відчуття «небезпеки». Запитайте у чому саме це проявляється? До чого може призвести? (наприклад нехтування сигналом повітряної тривоги). Обговоріть досвід Ізраїлю, де попри малу ймовірність обстрілу всієї території, 100% населення прямує до укриттях чи бомбосховища під час сигналу «повітряна тривога». Запропонуйте педагогам поділитися роздумами на тему як ми можемо сформувати у дітей усвідомлене ставлення до самозбереження та самозахисту сьогодні та в майбутньому.

## 2. Сократичний діалог.

Застосуйте у роботі з педагогами та батьками «Сократичний діалог» - дієвий метод, що використовується для групової роботи. Участь у міні-тренінгах з безпеки, які проводяться у форматі сократичного діалогу, мають брати всі, хто має відношення до формування культури закладу, щоб зрозуміти переваги від змін та зробити свій внесок. Бажано, щоб кожен учасник тренінгу вже мав практичний досвід, але нові вчителі також можуть брати участь в обговоренні. Учасникам треба навчитись ділитися своїм досвідом – це допоможе їм уникати абстрактних дискусій на загальні теми. «Сократичний діалог» названий на честь грецького філософа Сократа; він означає форму групового діалогу, яку популяризував німецький філософ Леонард Нельсон. В рамках «Сократичного діалогу» учасники групи отримують загальне питання, кожен з них шукає відповідь на питання на основі свого конкретного досвіду, а потім всі разом працюють над тим, щоб досягти консенсусу щодо показників та процедур впровадження динамічної безпеки.

На нашу думку для проведення «Сократичного діалогу» корисними щодо відпрацювання моделі динамічної безпеки в закладі освіти можуть бути наступні питання:

- Що саме робить вашу роботу безпечною?
- Що, на вашу думку, допомагає дитині/батькам почувати себе безпечно у нашому закладі?
- Що може покращити рівень безпеки для вашої родини, якщо ви працюєте у закладі освіти тривалий або короткий час?
- Що для вас означає належно виконувати свою роботу? Чи означає це лише належне викладання навчального предмету?
- Як саме діти проводять час до/після уроків та під час перерв?
- Скільки часу за робочий час вчитель витрачає на спілкування з дитиною, окрім проведення уроку?

- Скільки випадків насилля/булінгу/агресії трапляється щотижня або щомісяця, щороку в класі/школі (слід зауважити, що в форматі онлайн ці явища також проявляються в достатній мірі)? Що саме на це впливає?

- Які фактори слід враховувати щодо дотримання безпеки в закладі освіти?

- Яка регулярність спілкування керівництва закладу освіти з персоналом, учнями та батьками з питань безпеки, умов та життєдіяльності закладу?

- Які існують переваги від особистого спілкування вчителя з учнями, батьками та керівництва з вчителями, учнями та батьками з питань безпеки?

Для більшості закладів освіти та педагогічних колективів така форма роботи є доволі інноваційною, а тому викликати певний спротив та непорозуміння. Це пов'язано з кількома причинами. По перше, проведення подібних обговорень не є властивим для функцій представників адміністрації, які звикли виконувати накази «зверху», організовувати процес за принципом «ми вирішуємо – ви впроваджуєте». Більшість комунікацій між адміністрацією та персоналом відбувається в площині: вказівка до виконання, планування-звітність, обговорення питань пов'язаних з відвідування учнями уроків, порушення дисципліни, успішності та ін. Поняття безпеки розглядається у форматі доведення інформації щодо шляхів евакуації дітей в умовах надзвичайної ситуації, реагування на сигнали тривоги тощо. Основою ж обговорення у форматі «Сократичного діалогу» є не доведення теорії, а реальний особистий досвід кожного учасника.

Фасилітатор (ведучий) Сократичного діалогу (директор або його заступник, практичний психолог) стимулює учасників щодо вільного висловлення думок, обміну власним досвідом, баченням ситуації і, таким чином, допомагає уникнути надто загальних обговорень. В результаті такого формату кожен учасник розуміє, що почути думки інших не менш важливо, ніж висловити власні погляди. Діалог відбувається у такий спосіб: всім учасникам пропонують розказати коротку історію з власного досвіду, яка б допомогла знайти відповіді на поставлене запитання. Доцільно надати учасникам тему заздалегідь, щоб вони могли підготуватися до обговорення. Якщо це зробити не вдалося, слід до початку діалогу дати учасникам кілька хвилин на те, щоб вони пригадали історії на дану тему.

Учасники обирають одну з історій і розглядають її більш детально. Це має бути історія, яка найкраще описує суть проблеми або явища: вона повинна бути впізнаваною, мати цінність та проливати світло на одне з наведених вище питань. Автор історії розказує її, а фасилітатор записує ключові слова для всіх інших учасників на фліпчарті. Учасники можуть ділитися своїми думками,

ставити додаткові запитання та обирати елементи історії, які містять відповідь на поставлене питання. Так, за допомогою розглянутої історії учасники роблять спробу сформулювати загальну відповідь на поставлене запитання.

Проведення зустрічі у форматі «Сократичного діалогу» вимагає дотримання низки правил. Такі правила можуть бути запропоновані фасилітатором на початку роботи групи, обговорені та доповнені вже власне учасниками групи. До таких прави відносять:

- звільнення простору та думок – відкладіть звичні, стереотипні погляди та думки стосовно реального стану справ у закладі освіти, будьте «чистими від досвіду» та робіть визначення «тут і тепер» на основі обговорення. Можливо ці визначення здивують вас новизною, але саме вони є визначальними;
- головне - це взаємний обмін думками та поглядами, а також на перегляд власних думок;
- група повинна дійти до спільного розуміння певного процесу, явища, питання, скільки б часу для цього не знадобилося (можна обговорювати одну тему/питання протягом кількох зустрічей);
- прислухатися до поглядів інших є не менш важливим, ніж висловлювати власні погляди;
- надзвичайно важливо, щоб кожен учасник думав незалежно, неупереджено та креативно без остраху осуду чи покарання;
- кожен учасник висловлює лише свої думки та говорить про свій досвід;
- учасники мають уникати посилань на органи влади та/або факти і статистичні дані;
- визнання того, що головне міркувати разом та спиратися на ідеї один одного;
- процес розгортається так, що одне логічно витікає з іншого;
- важливо мислити конкретно (мова йде саме про той заклад де працює персонал, а не про систему освіти взагалі);
- учасники спираються лише на свій реально існуючий досвід.

Фасилітатор (ведучий) повинен вміти керувати груповою роботою в рамках обраної теми та рекомендованого методу. Знання специфіки роботи закладу освіти є корисним, але не обов'язковим. Група сама володіє достатнім ресурсом для обговорення питання безпеки в закладі освіти та способів її забезпечення. В умовах роботи офлайн бажано використовувати приміщення, де учасникам буде зручно зустрічатися та працювати. Там має бути фліпчарт або дошка для записів. Бажано забезпечити можливість чаю-кави та печива для налагодження позитивної атмосфери. На думку практиків «Сократичний діалог» частково втрачає свою ефективність в форматі онлайн, оскільки не

відбувається прямої комунікації між учасниками та не вдається створити єдність групи, яка є принципово важливою для якісного та плідного діалогу [9, с. 8].

Під час групової сесії рекомендовано проводити процеси узагальнення та підсумування. Учасники групи можуть разом підсумувати отримані знання та вирішити, як їх можна застосовувати на практиці. Цей формат також допоможе учасникам оцінити власні установки та поведінку під час роботи.

Головна мета розвитку професійних зобов'язань полягає у тому, щоб після завершення тренінгів педагоги могли самостійно працювати з дітьми та батьками, спираючись на належне розуміння безпеки та гуманних стосунків. Такий підхід вимагає не лише відпрацювання практичних навичок. Він має транслювати сукупність цінностей, які працівники школи поділяють та втілюють для того, щоб ефективно сприяти динамічній безпеці.

### 3. Тренінг з динамічної безпеки.

Програма тренінгу з впровадження динамічної безпеки може включати наступні теми:

1. Що таке безпека та її складові?
2. Особиста безпека учасників НВП.
3. Статична безпека закладу освіти, що потрібно знати у випадку надзвичайної події/ситуації
4. Процесуальна безпека (нормативи, інструкції, алгоритми дій)
5. Динамічна безпека як складова життєдіяльності закладу освіти
6. Цінності нашої школи
7. Етика у житті закладу освіти
8. Безпечна комунікація учасників НВП: адміністрація – педагоги – батьки - учні
9. Що потребує змін/розробки щодо стану динамічної безпеки в закладі освіти.
10. Безпека в розрізі часу : як змінюється безпека в існуючих актуальних умовах.

Окремі теми, як наприклад №6, 7, 8 є достатньо новими для педагогічної спільноти України і потребують певної підготовки як власне вчителів, так і представників адміністрації. Наприклад, тема етики спілкування та комунікації в ключі динамічної безпеки передбачає прийняття комфортних правил для ВСІХ учасників освітнього процесу, а не лише для представників шкільної адміністрації. Це означає, що вчителі попри традиційно-пасивну модель «керівництву видніше», можуть проявити активну позицію і висловити свої

думки з цього приводу, водночас керівництво має взяти до уваги всі пропозиції у процесі формулювання правил та процедур. В ході опрацювання даної теми учасники можуть обговорити правила комунікації у післяробочий час. Відомі випадки, коли представники адміністрації надсилають інформативні чи адміністративні повідомлення під час вихідних або у вечірній час (вимоги підготувати та надати певні відомості). Вказана практика є прикладом порушення правил динамічної безпеки, шкільної етики та культури комунікації, сприяє виникненню ознак професійного вигорання у вчителів та унеможливорює відокремлення професії від особистого життя. До прикладу у скандинавських країнах, задля дотримання принципу власних кордонів і розмежування роботи та приватного життя людини, категорично заборонено спілкування керівництва з підлеглими після роботи та під час вихідних з виробничих питань. Якщо такі комунікації відбуваються, вони вважаються прецедентними і такими, що суперечать прийнятим правилам.

#### 4. Актуалізація ресурсів.

Важливим компонентом опрацювання питання динамічної безпеки є поняття ресурсів та їх активізація під час кризової події. Одним з дієвих і простих інструментів роботи з ресурсами є виконання малюнку «Карта моїх ресурсів». Для цього дайте учасникам аркуш А-4 та кілька олівців. Попросять позначити себе певним символом на аркуші (далі можна додатково обговорити зміст намальованих символів) та внести на цей аркуш всі ресурси («те» або «тих», хто дає життєві сили та енергію), які людина має натепер. На виконання завдання давайте не менше 20 хв. саме за цей час учасники пригадають ті ресурси, які на даний час є актуальними та значимими (наприклад плавання в басейні, прогулянки з собакою, зв'язок з батьками та ін.). Попросіть позначити активні (дієві натепер) та пасивні ресурси різним типом ліній. Можна запропонувати розмістити найбільш дієві ресурси ближче до свого символу, а найменш дієві – подалі. Запропонуйте учасникам обговорити ресурси в парах та взяти один додатковий ресурс від свого партнера по парі у свої життя. Запитайте в кінці: Як себе почуваються учасники? Що дала вправа? Які ресурси потребують посилення? Змін?

С. Хобфолл до ресурсів відносить матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальну підтримку, сім'ю, друзів, роботу, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповагу, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, систему вірувань тощо); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи

опосередковано) для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або служать засобами досягнення особисто значущих цілей. Запропонуйте учасникам пройти опитувальник COR-Evaluation, що виявляє рівень втрат і набуттів щодо кожної з чотирьох груп ресурсів, зокрема об'єктивних або матеріальних (речі, якими людина володіє), соціальних (суспільного статусу), особистісних (оптимізму, життєстійкості, локусу контролю) та енергетичних (часу, грошей, знань).

## 5. Арт-практики

У роботі з учнями запропонуйте виконати малюнок на тему «Моя безпека» та обговорити роботи в колі. Будьте уважними до дітей з внутрішньо-переміщених родин, для яких поняття безпеки є умовним. Можна дати уточнення, що мова йде не про місце безпеки, а про внутрішнє відчуття. Зробіть виставку учнівських робіт в коридорі школи.

Створіть у класі настільну карткову гру «Безпека/Небезпека» разом з учнями. Попрацюйте разом над створенням карт, які будуть відображати безпечні та небезпечні ситуації. Створюючи картки та граючи у гру учні будуть краще ідентифікувати такі ситуації та уникати небезпеки в реальному житті.

Обговоріть у класах поняття безпеки у школі, класі та те, що можна зробити для її покращення вже сьогодні. Акцентуйте увагу дітей як на показниках статичної, так і динамічної безпеки.

Підсумовуючи викладене вище, ми виходимо з припущення, що поняття «динамічна безпека» потребує подальшого дослідження, як у сфері наукового обґрунтування, так і розробки інструментів, алгоритмів її впровадження в конкретному закладі освіти. З урахуванням нової міжнародної практики ми визначаємо гостру необхідність зміни в організації і проведенні тренінгів – перехід від короткотривалих, системних, тематичних тренінгів. Подальші дослідження поняття динамічної безпеки будуть спрямовані на розробку тренінгової програми для практичних психологів з впровадження динамічної безпеки в закладі освіти.

## Література

1. Борисова О.О. Поняття та моделі безпеки людини в українському та міжнародному юридичному полі: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 10–15.

URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/1>.

2. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навчальний посібник / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. Львів : Львівська політехніка, 2002. 352 с.

3. Заплатинський В. М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини*. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2012. Випуск 5. С. 90—98.

4. Корж І. Безпека: медотологічні підходи до поняття. *Національний юридичний журнал: теорія и практика*. 2019. Серпень. С. 68—72  
URL.: [http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part\\_1/14.pdf](http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf)

5. Луценко Ю. А. Відновні програми як компоненти впровадження стандартів динамічної безпеки в контексті роботи практичних психологів закладів освіти. *Науковий журнал «Габітус»*. 2022. № 36. С. 260—265.

6. Петричко М. М. Оцінка рівня бюджетної безпеки України: проблеми та шляхи вирішення. *Економічний простір*. 2015. № 97. С. 140—148.

7. Jablotchnikov, S. L. Dynamics Models of Management of Pedagogical Systems. Jindřichův Hradec 08.09.2010 – 10.09.2010. In: IDIMT-2010 Information Technology – Human Values, Innovation and Economy. Linz : Trauner. 2010. P. 243–250.

8. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security.  
URL: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr\\_1994\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf)

9. Kikas L., Koopmansch J.Ph., Linderborg H., Stageberg O. Dynamic Security Training Handbook. – EPTA, 2021. 23 p.  
URL.:<https://digiriiul.sisekaitse.ee/bitstream/handle/123456789/2817/Dynamic%20Security%20Training%20Handbook.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

10. Trainers' Manual on Dynamic Security. - Skopje, 2018. 108 p.  
URL.:<https://rm.coe.int/final-training-manual-on-dynamic-security-june-2018-koregirana-4-/16808ccae2>